

¹Омарова Н.А. , ¹Тұльбаева А.Т., ¹Нұрмуханбетова Д.К., ²Джиенкулова Н.К.

¹Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

²Райымбек батыр атындағы орта мектеп, Жетісу облысы, Қазақстан Республикасы

АЛТЫНЕМЕЛ МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНДЕГІ ТУРИСТІК НЫСАНДАРДЫҢ АҢЫЗ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ЭКСКУРСИЯДАҒЫ РӨЛІ

Омарова Назым Асхатовна, Тұльбаева Айгерим Тұрлыбековна, Нұрмуханбетова Динара Кенжеевна, Джиенкулова Нурғалипа Кидирбаевна

Алтынемел мемлекеттік ұлттық табиғи паркіндегі туристік нысандардың аңыз әңгімелерінің экскурсиядағы рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада Жетісу өңіріндегі туристік нысандардың аңыз әңгімелерінің экскурсияда алатын ерекшелігі туралы сипатталған. Әсіресе, Жоңғар Алатауының бойында орналасқан «Алтынемел» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі туралы жазылған. Яғни, бұл ұлттық парктегі туристік нысандар туралы жеке-жеке тоқталған. Әрбір туристік нысандардың өзіндік ерекшеліктері туралы анық жазылған. Туристік нысандарды зерттей отырып, олардың шығу тарихына қатты көңіл бөлген. Атап айтқанда олардың шығу тарихындағы аңыз әңгімелерін сипаттаған. Осы аңыз әңгімелер арқылы туристік нысандарды келетін туристерге жеткізіп, қызықтыруға болатыны туралы сипатталған. Мысалға: Ошақтас кезінде жауынгерлерге арнап тамақ жасаған ошақ екені туралы, Бесшатыр қорғандары сақ тайпасының ханшайымы Томириспен байланысын, Айғайқұмнан шығатын дыбысты өртүрлі аңыздарға байланыстырып айтуын қарастырып өткен. Жалпы туған жеріміздегі әрбір туристік нысандарды аңыз әңгімелер арқылы бүкіл әлемге паш етсек, елімізді танытуға мүмкіндіміз өте зор екені осы ғылыми мақалада көрсетілген.

Түйін сөздер: азия скифтері, Ошақтас, Айғай құм, Алтынемел, аңыздар.

Omarova Nazum, Tulbayeva Aigerim, Nurmukhanbetova Dinara, Dzhienkulova Nurgalipa

The role of using legends associated with tourist sites of the Altynemel State National Natural Park in excursion activities

Annotation. This article describes the peculiarities of using legends in excursion activities, which are associated with the origin of Zhetysu tourist sites. The emphasis is on attractions located in the Altynemel State National Natural Park on the territory of the Dzungarian Alatau. In the study, the authors dwell on the most significant attractions of this region, paying attention to the history of their origin. Using these legends can serve as a way to attract tourists. For example, the historical site of Oshaktas is associated with a legend according to which in the Middle Ages there was a hearth here where food was prepared for warriors. The Besshatyr burial mounds are associated with the reign of the Saka queen Tomiris. The sounds that the Ajraj kum makes are also associated with various legends. The authors conclude that the use of legends in excursion activities makes the tourist sites of our country especially attractive.

Key words: Asian Scythians, Oshaktas, Aigai kum, Altyn-Emel, legends

Омарова Назым Асхатовна, Тұльбаева Айгерим Тұрлыбековна, Нұрмуханбетова Динара Кенжеевна, Джиенкулова Нурғалипа Кидирбаевна

Роль использования легенд, связанных с туристскими объектами государственного национального природного парка «Алтынемель», в экскурсионной деятельности

Аннотация. В данной статье рассказывается об особенностях использования в экскурсионной деятельности легенд, с которыми связывается происхождение туристских объектов Жетісу. Акцент делается на памятниках, расположенных в государственном национальном природном парке «Алтынемель» на территории Джунгарского Алатау. В исследовании авторы останавливаются на самых значимых памятниках данного региона, уделяя внимание истории их происхождения. Использование этих легенд может служить способом привлечения туристов. К примеру, исторический памятник Ошақтас связывают с легендой, согласно которой в эпоху средневековья здесь располагался очаг, в котором готовили еду для воинов. Бесшатырские курганы связывают с периодом правления царицы саков Томирис. Звуки, которые издает Поющий бархан, также связывают с различными легендами. Авторами делается вывод о том, что использование легенд в экскурсионной деятельности придает особую привлекательность туристским объектам нашей страны.

Ключевые слова: азиатские скифы, Ошақтас, Поющий бархан, Алтын-Эмель, легенды.

Негізгі ережелер. Жалпы бұл мақаланың негізгі ережелері ол осы «Алтынемел» мемлекеттік ұлттық табиғат паркіндегі туристік нысандардың шығу тарихындағы аңыз әңгімелердің пайда болуы туралы айтылады. Яғни туристік әрбір нысанның өздік ерекшеліктері мен алатын орны бар. Сол аңыз әңгімелер арқылы елімізді әлемге паш етуге болатындығы жайлы айтылады.

Кіріспе. Шетсіз, шексіз ұлан байтақ қазақ даласы, әрине көрген жанның көзі сүйсініп, естігенніңесі кетері сөзсіз, бұл жәннат мекен атаның қаны, ананың жасымен бүгінгі ұрпақ бізге аманатталғанына дау жүрмейді, бұл әрине құтты мекен қасиетті қазақ топырағы. Яғни, бұл жердің табиғаты түрлі-түсті және ландшафт көрінісі бір-бірін қайталамайтын керемет құбылыс. Мемлекеттік саябақ – табиғи және мәдени құндылықтарды сақтауға және келушілердің демалысы мен білім алуын қамтамасыз етуге арналған ерекше қорғалатын аумақ. Мұндай саябақтарды мемлекеттік органдар бірегей табиғи сұлулықты, флора мен фаунаның әртүрлілігін сақтау, экожүйелерді, тарихи ескерткіштер мен мәдени көрікті жерлерді сақтау мақсатында жасайды. Туристік нысандарды әртүрлі аңыздар мен мифтермен байланыстыруға болады, бұл оларға келушілерді қосымша қызықтырады және тартымды етеді. Әртүрлі елдер мен мәдениеттерде ежелгі храмдар, құлыптар, таулар, көлдер немесе басқа табиғи және сәулет нысандары болсын, әртүрлі жерлермен байланысты көптеген аңыздар бар. Сондықтан туристік нысандардың аңыздармен кейбір мысалдары.

Құлыптар туралы аңыздар: Еуропадағы көптеген ежелгі құлыптардың өз аңыздары бар. Мысалы, Румыниядағы Бран сарайы («Дракула сарайы» деп аталады) вампирлер мен граф Дракула туралы аңыздармен байланысты. Бавария королі Людвиг II салған Германиядағы Нойшванштейн сарайының да өзіндік аңыздар мен аңыздар бар.

Археологиялық орындар туралы аңыздар: көптеген көне ескерткіштер мен археологиялық орындар да аңыздармен көмкерілген. Мысалы, Мысырдағы Гиза пирамидалары олардың салыну әдістері немесе олардың жұмбақ құпиялары туралы мифтермен бірге жүреді.

Ормандар мен көлдер туралы аңыздар: кейбір ормандар мен көлдер мистикалық немесе мифтік әңгімелермен де байланысты. Мысалы, Шотландиядағы Лох Несс құбыжық Несси туралы аңыздарымен танымал.

Ғибадатханалар мен храмдар туралы аңыздар: көптеген ғибадатханалар мен храмдар ежелгі құдайлар, батырлар немесе мистикалық оқиғалар туралы мифтер мен аңыздармен байланысты.

Табиғат объектілері туралы аңыздар: көптеген табиғи нысандар да аңыздармен қоршалған. Мысалы, Венесуэладағы Анхель сарқырамасында махаббатын құтқару үшін жартастан секірген сұлу үнді қызы туралы аңыз бар. Көптеген таулардың рухтармен немесе батырлармен байланысты өздерінің мифтік оқиғалары бар.

Аңыздар туристік нысандарға қызығушылықтың қосымша аспектісін қосады, келушілерді аймақтың мәдениеті, тарихы және мифологиясы туралы көбірек білуге мүмкіндік береді. Олар сондай-ақ барлау мен қиялды шабыттандырады, бұл сапарыңызды қызықты және есте қаларлық етеді.

Зерттеу мақсаты. Алтынемел мемлекеттік ұлттық табиғат паркінің туристік нысандарын әлемге таныту үшін осы өңірдің ата-бабаларымыздан қалған аңыз әңгімелерін қолдана отырып туристтердің қызығушылығын арттырып, паш ету.

Зерттеу әдістері мен ұйымдастырылуы. Алтынемел мемлекеттік ұлттық табиғат паркінің туристік нысандарын зерттеуде қолданылған тәсілдер: әдебиеттерді талдау, халық ауыз әдебиеттерін зерттеу, осы ұлттық парктің қызметкерлерімен әңгімелесу, Басши ауылының қарияларымен кездесу ұйымдастырып әңгімелесу.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Туристік аңыздар ұлттық және қалалық фольклордың маңызды элементі болып табылады, туризмге белсенді қатысады. Олар көбінесе ойдан шығарылған немесе бұрмаланған тарихи оқиғаларды камтиды, бұл туристік орындарға ерекше тартымдылық береді. Туристік аңыздар тақырыптық маршруттарды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және мистикалық, романтикалық және қараңғылық сияқты туризмнің әртүрлі түрлерін дамытуға ықпал етеді. Олар сондай-ақ аумақтардың туристік брендінің құрамдас бөлігі болып табылады, келушілерді тартады және жекелеген қалалары үшін де, тұтас елдер үшін де оң имидж жасайды.

Егер сіз саяхат жасап, Еуропаны және Орталық Азияны Қытаймен байланыстыратын Алматыдан Қорғасқа дейінгі ежелгі Жібек жолымен жүрсеңіз, осы Алтынемел асуын, Жоңғар Алатауының сілемін кесіп өтесіз, бүкіл әлемді асқан талантымен, дарынымен таң ұалдырған Ш.Уалихановтың бірнеше рет зерттеген Жоңғар алатауының бір саласы Алтынемел асуынан өтіп, Алтынемел өңірінің жеріне табан тірейсіз.

Үлкен жолдан түсіп, Жетісуға жақындаған кезде, кең жазықтар, бай жер қойнауы мен қайнаған жерлер мекен сізді сондай-ақ тоғысқан қазақ таулары мен Іле өзенін тарта бастайды.

Міне, Алтынемел дегеніміз осы. Атаудың өзі де ұлылықты, асқарлықты білдіріп тұр емес пе?

Қос сөзден құралған бұл атау туралы бірнеше әңгімедер бар. Біріншісі, «алтын» кәдімгі алтынды, ал «емел» ежелгі монғол тілінен аударғанда «ертоқым» дегенді білдіреді. Бұл әңгіменің, мүмкін аңызға айналған шындықтың шығуына Алтынемел асуы (Тезек төре отырған ескі асу) кешқұрым шығыс жағынан қарасаңыз құдды алтынмен апталған – ер тоқым секілді көрінуі негіз болды. Осыдан болар Алтынемел деп атауы [1]. «Алтынемел» ұлттық паркін құру мақсаттары:

- Іле тау аралық бассейнінің бірегей экожүйелерін және олардың биоәртүрлілігін сақтау;

- бірегей геоморфологиялық және палеонтологиялық объектілерді қорғау;

- тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау;

- флора мен фаунаның сирек кездесетін, жойылып бара жатқан және аса құнды түрлерін сақтау және молықтыру;

- рекреациялық сыймдылық пен жүктеме нормаларын қатаң сақтай отырып, экологиялық туризмді дамыту.

Алтынемел ұлттық паркін құрудың мақсаттарына Іле тау аралық бассейнінің бірегей экожүйелері мен биоәртүрлігін сақтау, бірегей геоморфологиялық және палеонтологиялық объектілерді қорғау, тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау, флора мен фаунаның сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін сақтау және молықтыру, рекреациялық сыймдылық пен жүктеме нормаларын сақтай отырып, экологиялық туризмді дамыту жатады.

Алтынемел Іле өзені мен Қпашағай су қоймасының жағасында тұяқты жануардың ең маңызды және бірегей мекендейтін жерлерін және суда жүзетін құстардың ұя салатын жерлерін сақтауға арналған табиғи парк ретінде құрылды. Бұл ретте саябақтың басты мақсаттарының бірі – рекреациялық-туристік қызметті жүзеге асыру.

Өз аумағында Алтынемел Қазақстанның ерекше қорғалатын табиғи аумақтары арасында өте үлкен болып табылады, бұл өңірдің биологиялық әртүрлілігін сақтау үшін өте маңызды. Осындай аңыздардың бұл өңірдегі легі өте көп, солардың ең қызықтысына тоқталып өтсек.

Алтынемел тауындағы Емел өзені Алакөлге құяды. Тіл мамандары бұл сөзді монғолдың (бурят, қалмақ) эмэл, эмэген – «ер» сөзімен де байланысты деп есептейді. «Алтынемел» атауы монғол тіліндегі «Эмель» сөзінен шыққан болуы мүмкін, ол тау асулары мен ер-тоқымдарды білдіреді. Бұл сөз түркі және монғол тілдерінде жақын мағынаға ие. Сонымен қатар, лингвистер «Алтын» сөзі түркі және монғол тілдерінде ортақ шыққан және «алтын» деп аударылған деп санайды. Жалпы, «Алтынемел» атауын «Алтын седла» немесе «Алтын асу» деп аударуға болады.

Ошақтас бабаларымыздан қалған осындай асыл мұраның бірі «Қоңтажының қазан асқан ошағы» деп те аталады. Аңызда бір қатарға қойылған үш биік тас туралы көптеген әңгімелер бар. Ата-бабасына жүгінер болсақ, сақ дәуірінде қол алысып, қол алысқан Үш батыр атанған (1-сурет).

1-сурет – Қоңтажының қазан асқан ошағы

Ертеде техника болмаған кезде бұл тастарды айналадағы жазықтыққа қалай апарып, көтергенін еске түсіре алмайсың. Тағы бір аңыз: Хан Керей Тоғырыл арқылы наймандарды жаулап алып,

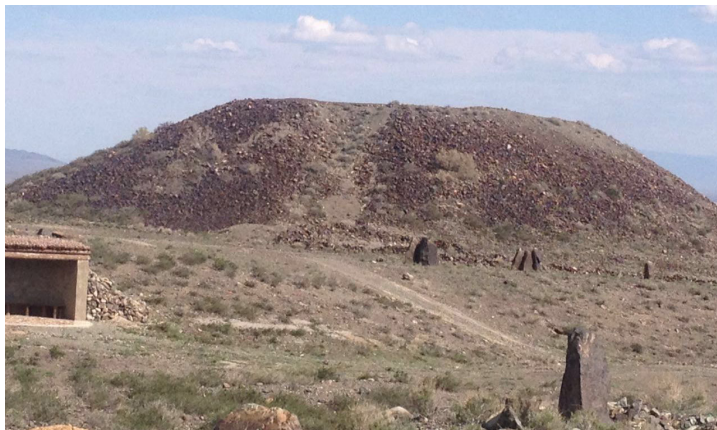
меркіттерді талқандағаннан кейін Шыңғыс хан Жетісуға үлкен дайындықпен кірген көрінеді. Оған жеріміздің шығысындағы жазиралы жазығында жатқан мына ошақ дәлел [2].

Бізге ұрпақтар арқылы берілген бұл мәлімдемелер Тастардың қазіргі биіктігі 170 см-ге тең жіне олар алып жатқан аумақты ескре отырып, қарапйым ошақтың көлемінен екі есе көп болғандықтан, негізсіз болып көрінбейді. Бұл ошақты Шыңғыс хан әскері қоныс құрылған кезде тамақ дайындау үшін пайдаланған боуы мүмкін. Егер осы сөздермен байланысты аңызға сенетін болсақ, Тайқазан бір кездері Түркістандағы осы шақта тұрған болуы мүмкін.

Жүрегінде Алтын Емел мемлекеттік ұлттық табиғи паркі орналасқан «Бесшатыр қорғандары» (3-сурет) баршаны таң қалдырады. Өйткені, ол ұлы бабаларымыздан қалған көне жәдігер. Б.д.д. VII ғасырларда Жетісу жерінде пинра-хауда– сақтар өмір сүрген. «Бесшатыр қорғандары» (2-сурет) айналасында «Алтынемел» мемлекеттік ұлттық табиғи пркі орналасқан. Бұл біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырда Жетісуда өмір сүрген ұлы ата-бабаларымыздың ежелгі мұрасы, мысалы пинра-хауда-сақ. Дүние жүзіне «азиялық скифтер» деген атпен белгілі сақтар бір кездері Қазақстанның оңтүстігінде ғана емес, Орта Азия, Ауғанстан, Солтүстік Үндістан елдерінде де үстемдік етті. Рустамдай Дастанға айналған Хас батыры Томирестей ұрпақ жырына айналған патшайымы бар сол сақ Парсыға дейінгі

жерді жаулап алған. Кезінде ең күшті мемлекет саналатын Парсы елінде жаугер халықтың күші болғанын өздері де, жаулары да анық білді. Содан кейін парсы қақпасына бір жылқы айдап далаға апарды. Түсініксіз қолбасшылар мен жақұттарды жинап алып: «Ұлы даладай Парсы елін ат үстінде жаулап алғанымызбен, ат үстінде билей алмасақта, ұрпақ болашағы бізге қымбат, әр кезде бір табанымыз тиген жоқ», – деді. Бұл біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда өмір сүрген, сұлулығымен, ақылдылығымен, ержүрек батырлығымен ерекшеленген Томирис патшаның тұлғасы. Жалпы «Азия скифтерінде» ахномендік сына жазуы оларды үш топқа бөліп, сына жазбаларына түсіреді. Яғни хаумаварга-сақи (жылқы сүтінен жасалған хаома сусынын ішетін сақ), тиаипарадарайя-сақи (теңіздің арғы жағындағы сақ). Тариханамада сақтардың жауынгер болғаны, әсіресе ат құлағында ойнайтын мықтылықтары көп жазылған. Дүниеге келмей жатып атағы дүркіреген атақты патша Кир де өз заманында сақтармен сыйласып, Рустам батырды өз патшалығында құрметтеп қонақ жасап күткен. Рустамның жүрек жұтқан жасбатырлығы сол бір мың жауынгермен қылышынан қан тамған, айналасындағы мемлекеттердің бәрін табанына салған Кир патшаға баруынан көрінбей ме?! [3].

2-сурет – Бесшатыр қорғандары

Томирис әлі кішкентай кезінде анасы қайтыс болады, сонда кейін әкесі патша саяхатқа шыққанда, ол ат үстінде өсіп, қару ұстауды үйренеді. Ұрпақтар арасындағы алыс-беріс пен билік үшін күрес кезінде Сапаргапистік тыныс алуы жеңілдеді. Қиындықтарға қарамастан, қызы әкесін қиыншылыққа қалдырған жоқ. Томирис өзінің күшін найзасымен және білігімен тани алатын батырға үйленемін деп ант береді. Ол кезде оған бірде-бір батыр сәйкес

кле алмайды. Бес жасында ол жылқыларды қалай ұстау керектігін білді, ал алтыда ол қылыш ұстады. Оның күшін тек Рустам ғана жақсы жүрекпен тани алды. Сақтардың тағы бір артықшылығы-олардың әфелдері күш пен ептілікте ер адамдардан кем түспеді. Олар құпияларды сақтай білді және басқаралға зиян тигізбеді. Рүстемнің жүрек жұтқан жас ерлігі оны қоршап алған сол бір мың жауынгердің қылышынан қан тамған, барлығын

табанына қондырған Кир патшаға барар жолынан көрінбей ме?! [3].

Сақтардың тағы бір артықшылығы – қыздар балағат жасқа жетпей, сол жақ аналықтарды алып тастаған. адам ағзасына зияны тимейтіндей тәсіл құпия сақталды. Ондағы мақсат – қыз бала өсетін аналығының садақ тартқанда кедергі келтірмеуі жағдай туғызу. Шындығында садақтар туралы жазбаларда оның зияны туралы ешкім ешқандай дәйек келтірмеген. Міне, сол тиграхауда сақтарының, яғни біздің әңгімімізге арқау болған Томирис пен рустамдар өмір сүрген б.д.д. V ғасырдың белгісі Бесшатыр обасы, сақ ескерткіштері жайлы ең құнды мағлұмат береді. Мұнда солтүстіктен оңтүстікке қарай 2, батыстан шығысқа 1 шақырымға созылған барлығы 31 оба бар. Олардың 21-і таспен көмкерілсе, 10-ы қиыршық тастармен, топырақпен жабылған. Қорғандар үлкен, 1 орташа және кіші болып үшке бөлінеді. Біздің әңгімеміздің тақырыбына айналған сақтар, соның ішінде Томирис пен Рустама тұратын аймақта Бесшатыр қорғаны мен б.з.д. V ғасырдағы сақ ескерткіштері туралы ең маңызды мәліметтер бар. Барлық қорғандарды 3 түрге бөлуге болады: үлкен, орташа және кіші. Ондағы мақсат – қыз бала өсетін аналығының садақ тарту кезінде оған кедергі жасамайтындай жағдай жасау. Шындығында, садақтар туралы жазбаларында оның зияны туралы ешкім ешқандай дәлел келтірмеген. Біздің әңгімемізге арқау болған Тиграхауда сақтары, яғни Томирис пен Рустамдар мекендеген б.з.д. V ғасырдың Бесшатыр обасы мысал бола алады.

Бесшатыр қорғандарында солтүстіктен оңтүстікке қарай 2 шақырым қашықтыққа, ал батыстан шығысқа қарай 1 шақырым қашықтыққа созылған 31 насан бар. Оның ішінде 21 нысан таспен көмкеріліп, 10-ы малтатас пен жермен жабылған. Барлық нысандарды шартты түрде 3 топқа бөлуге болады: үлкен қорғандар, орта қорғандар және кіші қорғандар. Үлкен қорғандардың диаметрі 45-тен 105 м-ге дейін және биіктігі 6-дан 17 м-ге дейін, орташа қорғандар диаметрі 25-тен 38 м-ге дейін және биіктігі 5-6 м-ге дейін сипатталады. Кіші қорғандардың өлшемдері ең кіші, диаметрі 6-дан 18 м-ге дейін, ал биіктігі 0,8-ден 2 м-ге дейін. Үлкен қорғандарда тайпа көсемдері мен әскери жетекшілер, орта – белгілі жауынгерлер де, еңбегі сіңген жауынгерлер де, кіші – қатардағы жауынгерлерде жерленді. 1957-1961 жылдар арлығында кеңестік археологтар 18 нысанды қазды.

Патшалық бейіттерден ер азаматтардың жекелеген сүйектері және кейбіреулерінде ерлер мен әйелдер сүйектері бірге, қыш ыдыстар әр түрлі формада кесілген жылқы, қой және жабайы ешкілердің сүйектері, қамыс төсеніштер, қысқа темір қанжарлар мен қылыштар, қалқандар және жез тығынды оқтар шыққан [4]. Ұлттық паркте туристік маршруттар жатқандықтан Бесшатыр қорғандарына шетелдік туристер де жиі келеді.

Басқалармен қатар, Бесшатыр қорғандары Ұлыбританиядағы Стоунхендж ескеркіштеріне ұқсайды және керісінше болуы мүмкін. Қалай болғанда да, бұл жәдігер туралы естіген және ата-бабаларымыздың ұлылығына назар аударған ел оған деген құрметін жоғалтуы екіталай. Алтынемел аймағы туралы сөз болғанда, біреу жер бетіндегі алты жерде ғана кездесетін «Әнші құм» туралы міндетті түрде айтады. Бұл ТМД елдерінің аумағындағы ең ірі болып саналады. Алтынемелдегі жағажайлардағы «Әнші құм» немесе «айқайлау» – ең танымал туристік орындардың бірі. Бұл құмның ерекшелігі оның құрғақ ауа-райында әуезді дыбыстар шығару қабілеті. Құм әуені бірнеше шақырымға созылады және алыстан естіледі. Кейбір болжамдар бойынша, ұсақ құм түйіршіктері бір-біріне үйкелгенде, олар осы әуезді дыбыстарды жасайды. Жеңіл жел тыныш гүрілдейді, ал қатты жел органның дыбыстарына ұқсайтын әуенді тудырады. Тіпті тыныштықта сіз ән айтатын құмның әуенін естисіз.

Алтынемел өңіріне келгенде, ең бірінші Айғайқұм есімізге түсері сөзсіз. Себебі, әнші құм әлемнің алты жерінде ғана кездеседі. Бұл Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдеріндегі ең үлкені. Алтынемел құмындағы «Әнші құм» немесе «Айғай құм» – танымал орындардың бірі. Бұл құмның бір ерекшелігі – құрғақ күндерде әуезді дыбыстар шығарады. Оның әуені бірнеше шақырымға таралып, алыстан естіледі. Кейбір түсіндірмелердің айтуынша, құмның ұсақ бөлшектері бір-біріне үйкелгенде, олардан әуезді дыбыстар шығады: жеңіл жел дірілдеген дыбыс шығарады, ал қатты жел органның дыбысына ұқсас әуен шығарады. Дегенмен, тыныш күннің өзінде құмның әуені естіледі. Осы ерекшелігіне байланысты, құм жайында көптеген аңыздар пайда болған. Жаратылысы тым бөлек құмтаудың ұзындығы 3 шақырым, биіктігі 120 метр болады. Өте майда желдің өтінде қолдың қырындай болып шығыстан-батысқа қарай созылып жатыр (3-сурет).

3-сурет – Айғайқұм

«Әнші құмның» бір ерекшелігі – оның құрғақшылық кезінде әуезді дыбыстар шығару қабілеті. Бұл әуен бірнеше шақырым қашықтықта естіледі. Кішкентай құм түйіршіктері желдің әсерінен бір-біріне үйкелгенде, олар музыкаға ұқсас дыбыстар шығарады деп саналады. Жеңіл жел тыныш сыбдыр жасайды ал қатты желден құмдар ұша бастайды. Тіпті тыныш ауа райында сіз «Әнші құмның» музыкасын естисіз.

Осы қасиетіне байланысты құм туралы көптеген аңыздар қалыптасқан. Құмтастың ұзындығы 3 шақырым, биіктігі 120 метр. Өте жұқа жел шығыстан батысқа қарай созылады. Қырымен көтерілген ізін суымай іле-шала жабылып қалады. Ұшар басына шыққан соң қақ маңдайынан тік төмен түсуге болады. Бірақ адымдап емес мысық табандап отырып сырғысыз. Сонда жамбасыңыздың астынан ұшақтың даусындай дыбыс шығады. Қаттырақ сырғанасаңыз әлгі үн үдей түседі. Дәп бір қақ жарылып сізді өзге әлемге әкететіндей сезінтеді. Жалпы Айғайқұм кез келген уақытта ән сала бермейді. Шілденің шіліңгір ыстықтарына үнсіз айғайқұмға жеткен жел лезде үдеп Айғайқұмның екі шетіндегі Үлкен және Кіші қалқандарға созылып еркеленіп беретіндей көрінеді. Даусы зорайған сайын әні де айқындалып күншілік жерден естіледі. Күштілігі сол, 3 шақырым жердегі үйдің әйнек-терезелері сылдырлап кетеді [1, б.23]. Айғайқұм туралы әлі ғылыми тұжырым айтылған жоқ. Бойына бүккен құпиясы өте көп. Төбенің басына көтерілгенде, ұшақтың дыбысына ұқсас дыбыс естіледі. Егер сіз тыңдасаңыз, аяқтың асынан шыққан дыбысты түсіре аласыз. Егер сіз жылдамырақ жүрсеңіз, дыбыс күшейеді. Бір құм түйірі аяғыңыздың астында

жатқанда, сіз өзіңізді басқа әлемге жеткізіп жатқандай сезінесіз. Осылайша, құмның «әнін» әр уақытта естуге болмайды. Шілденің аптап ыстығында үнсіз құмға соғылған жел бірден үдетіліп, әнге ұқсас дыбыстар шығарады. Дыбыс көзіне жақындаған сайын дыбыс күшейіп, айқынырақ болады. Үйден үш шақырым жерде әйнектің дауысы естіледі. Бұл құбылыстың ғылыми түсіндірмелері әлі табылған жоқ. Көптеген теориялар бар, бірақ олардың ешқайсысы жалпыға бірдей қабылданбайды.

Шыңына шыққаннан кейін, қақ маңдайынан тікелей түсе аласыз. Бірақ қадам жасамай, мысық табандап сырғып түсесіз. Содан кейін жамбастың астынан ұшақтың дауысы сияқты дыбыс шығады. Егер сіз қатты сырғып кетсеңіз, шығатын дыбыс қатты бола түседі. Бір тамшы жарылғанда, сіз өзіңізді басқа әлемге алып бара жатқандай сезінесіз. Жалпы, әр уақытта айқай айтылмайды. Шілденің аптап ыстығында үнсіз айқайға соққан жел айқайдың екі жағындағы үлкен және кішкентай қалқандарға соғып тұрғандай бірден жылдамдайды. Дауыс күшейген сайын ән айқынырақ естіледі. Сонымен қатар, 3 шақырым жердегі үйлердің терезелері сылдырлап кетеді [1, б.23]. Бұл құм туралы туралы ғылыми тұжырымдар әлі айтылған жоқ.

Бұл дыбыс құрғақ құм арасындағы үйкелістен туындауы мүмкін, бұл тербелістер мен дыбыстарды тудырады. Кейбіреулер бұл құбылыс құмның молекулалық құрылымымен байланысты деп санайды, ол оның сырғуына әсер етеді және дыбыс шығарады. Бұл жел мен қатты бетке соғылған кезде дыбыстың неге күшейетінін түсіндіруі мүмкін. Сондай-ақ құмның екінші қабатындағы ылғал кешіктіріліп, бетіндегі құрғақ өабат үйкеліс кезінде

ағып, дыбыс шығаруы мүмкін деген болжам бар. Әлемде адамдар құмның дыбысын ести алатын көптеген жабдықталған орындар бар. Мысалы, жазда кешке құмды жағажайда болғанда және аспандағы ұшақтың дыбысын естігенде, бұл құмның дыбыстық әсері болуы мүмкін. Алайда, бұл болжам ғылыми тұрғыдан расталмағанын және бұл құбылыстың басқа түсіндірмелері бар екенін атап өткен жөн [5].

Бұл негіздегі құмның беті құрғақ, ал екінші қабат ылғалды ұстайтын құбылыс. Содан кейін бетіндегі құрғақ қабаттағы құм ылғалға сіңіп, дыбыс шығаруы мүмкін. Табиғаттың құпияларын ешбір ғылымға сенбестен білетіндер құмның шаңсыз сырғанауынан шыққан дыбыс бұл тауда үлкен тербелістер тудырады дейді. Тағы бір ғалым молекулалар мен молекулаларды байланыстыру арқылы химия ғылымына назар аударды. Әлемде мұндай әнші құмның дыбысын ести алатын жүзден астам жабдықталған орындар бар екені таңқаларлық емес. Жазғы кештерде айқайдың басына сырғып бара жатқанда, сіз ұшақтың дыбысын тікелей астыңыздан естисіз. Неғұрлым қатты сырғанасаңыз, соғұрлым қатты дыбыс шығады. Бұлда ғылыми қызығушылық тудырып отыр. Әсілі, табиғат таңғажайыптары мен аңыздар байланыстырыла жүреді емес пе? Сол ғажайыптардың бірі ертеректе бұл өңірде танауынан күн көрінген бәр сұлу қыз болыпты. Оған пері ғашық болған екен. Сонда қыз «мен адамзаттан теңшілді таптым, тыныш өмір сүруіме мұрсат бер» дейді. Бірақ пері қызға «көнсен сүйікті әйелім боласың, көнбесен жердің әдемі бедеріне айналдырамын» деген сертін ұстайды. Сөйтіп ыңғайына көнбеген қызды жердің көрікті айдарына айналдырып, Әле өзенінің шығысындағы қос Қалұанның ортасындағы әдемі айдары ретінде – Айғайқұмға айналдырады. Уақыт өте қыздың мәйіті жатқан жер алтын құм тауға айналып кеткен екен. Сол аралықта қыздың жақсы көрген жігіті ішқұса болып өледі. Бұл дүниеде қосыла алмаған бейбақтар бақи дүниеде табысар деген үмітпен халық жігіт сүйегін де қос қалқанның ортасына жерлейді. Құдіреттің күшімен бейбіт те кішігірім алтын құмтауға айналған көрінеді. Сөйтіп, бір шындық халық аузында аңызға айналды. Таы бір аңыз бар: ертеректе мұнда Қасқалдақ деген хан өмір сүрген екен. Ханның бәйбішесі ұзақ жыл құрсақ көтере алмай, бір перзентке зар болады. Күндердің күнінде рақым түсіп, хан бәйбішесі құрсақ көтереді, сөйтіп бәйбіше

алтын басты ұл табады. Ол ер жеткен соң батыр болып, елі мен жерін қорғаушы болыпты. Осындай шапқыншылықтың бірінде жас батыр елі үшін мерт болыпты.

Оның құрметіне осы маңда кесене орнатылады. Өмірден ерте кеткен батырды құмтау әлі күнге аза тұтып жоқтайды екен. Ел аузында айтылып жүр. Бұл әңгімені ағытып отырған себебіміз Алтынемел өңіріндегі табиғи және туристік нысандардың саны баршылық.

Ақтау таулары – кайнозой дәуіріндегі шөгінділері бар ең ірі палеонтологиялық орындардың бірі, оның төртеуі эоценнен бастап (шамамен 50 миллион жыл) қазіргі заманға дейін және біреуі өсімдік іздері бар әртүрлі жастағы сүйек шөгінділері. Қазба жұмыстары нәтижесінде әр түрлі геологиялық дәуірлерде өмір сүрген ежелгі жануарлардың көптеген қалдықтары (кеш эоцен, жоғарғы олигоцен, ерте миоцен, антропоген). Батпақты мүйізтұмсықтар – бронтоотерия, қолтырауындар, моллюскалар, тасбақалар, алып мүйізтұмсықтар, мастодондар, бұғылар сияқты табылды [6]. 1995-97 жылдары Қазақ-Американдық бірлескен экспедициялық жұмыстар барысында бронтоотерий қаңқасы мен үш бас сүйегі толық сақталған және Қазақстанда табылған алғашқы толық материалдар болып табылады. Жануарлардың жасы 25-30 миллион жылға бағаланады. Діндердің қалған қалдықтарына сүйене отырып, жапырақ іздері мұндағы негізгі өсімдік теректерден тұратын ксерофильді ормандар болды – қазіргі турангтардың, дубндердің, тугайлардың ата-бабалары тұратын ежелгі ксерофильді ормандарды атап өткен жөн.

Ақтау таулары (4-сурет) кез-келген адамды таң қалдырды. Бұл борлы таулардың негізгі түсі ақ, бірақ көгілдір, қызғылт, қызыл және жасыл түстері де кездеседі. Археологтар бұл жерден динозавр сүйектерін тапқан. Жасы 20-30 миллионға жететін қолтырауындардың, тасбақалардың және т.б. жануарлардың қалдықтары бүгінгі күнге дейін табылуда. Тау жотасының басты ерекшелігі – мұнда өсімдіктер мүлдем өспейді. Саябақтың шығыс бөлігінде орналасқан шөгінді жыныстардың шағын массиві. Ерекше таулардың шығу тегі ежелгі Тетис мұхитының түбі болған жер учаскесінің көтерілуімен байланысты. Мұхит шегінгеннен кейін миллиондаған жылдар бойы су мен жел тау жыныстарын шайып, ауа-райына ұшыратып, таулардың таңғажайып фигуралары мен пішіндерін жасады.

4-сурет – Ақтау таулары

Ақтау таулары өздерінің сүйектерінің пішінімен және түрлі – түсті саздармен-қызыл, қоңыр, көк және ақ түстермен таң қалдырады. Таулар жылдың кез келген уақытында және ауа-райында өте фотогенді, ауа-райы ашық немесе бұлтты болсын. Ақтау тауларының ландшафты бөтен – Марс пейзажына ұқсайды.

Қатутау жанартау таулары (5-сурет). Лаваның қалдықтары. Геологтар Пермь кезеңіндегі бұл жанартау таулары лавалар, туфтар, риолиттер, андезиттер, дациттер, диабаздар, базальттардан тұрады деп мәлімдейді. Кейбір жерлерде олар граниттердің, диориттердің, габброның Пермь және триас интрузияларын бұзады. Қатутаудың

Шығыс және батыс бөлігінде екі палеовулкан орналасқан. Олардың андезиттік құрамдағы бомбалық хаотикалық туфтармен толтырылған классикалық жеткізгіш саңылаулары бар деп болжанауда. Таулар оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай үстірт тәрізді шыңдары бар таулы жоталар түрінде созылды. Беткейлер сусыз шатқалдардың көптігімен шектелген. Ашық жолақтарда көгілдір әктас құмтастары мен қызыл саздар бар. «Қатутау» сөзі «қатал таулар» дегенді білдіреді. Пермь дәуірінде дәл осы жерде екі жанартау болған деп есептеледі. Шынында да, таулар тек лавадан және басқа жанартау жыныстарынан тұрады [7].

5-сурет – Қатутау таулары

Сондай-ақ, жерде магмамен толтырылған жарықтар бар. Олар жер асты қабаттарының қозғалысы кезінде жер сілкінісі кезінде пайда болды. Олардың кейбіреулерінің ұзындығы сегіз шақырымға жетеді. Ақтау мен Қатутаудың солтүстігінде бір кездері ежелгі Тетис мұхитының жыныстары сақталған, олар күрделі фигуралар түрінде болған. Бұл таулардың атауы басқаша аударылады – қараңғы, бос, өлі. Ежелгі, ежелгі уақытта (240 миллион жыл бұрын) бұл жерлерде Везувий және Еуропадағы Этна, Камчаткадағы Авачинский сияқты жанартаулардан кем түспейтін жанартаулар болған. Олар Қатутаудың Шығыс және батыс бөлігінде орналасқан. Екі жанартаудың шыңдарын осы күнге дейін көруге болады. Вулкандық белсенділіктің дәлелі тауларға іргелес жерлерде балшық жанартауларының қалдықтарын табу болды. Жанартаулардың етегінде тарихқа дейінгі үлкен су қоймасы болған. Осы уақытқа дейін сөнген вулкандық белсенділіктің көріністері біртіндеп тау жыныстарынан шайылған түбіндегі жауын-шашынмен жабылды. Жанартаулардың саңылаулары жерленген. Миллиондаған жылдар өтті, тоған жоғалып кетті, тоғанның түбі жел мен

судың әсерінен біртіндеп ыдырай бастады. Жерленген жанартау саңылаулары, лава ағындары, жанартау күлі және бомбалар ашылды. Осының бәрінен табиғат таңқаларлық мүсіндер сюрреалистік композициялар мен жеке формалар жасай бастады. Таулардың аумағында радиалды бөгеттер бар (дайқа-жердегі магмамен толтырылған жарықшақ). Жарықшақ атқылау немесе жер сілкінісі кезінде топырақтың қозғалысы нәтижесінде пайда болады, оның ұзындығы 8 км-ге жетеді.

Қорытынды. Ұлан байтақ осынау жер тылсым табиғат пен аңыздарға толы Алтынемел өңіріндегі туристік нысандардың экскурсияда алатын орны ерекше болып табылады. Бұл тылсым күштерге толы қазақ жері, «Отан – оттан да ыстық» деген дана халқымыз, адам баласының жүрегінде отанға деген жалынды, ыстық сезім орын алады екен. Қасиетті өңірдің таңғажайыптарын айтып таусыла алмаймыз. Осы ата-бабамыздан бізге мұра болып жеткен табиғи және тарихи туристік нысандарымызды өзге елдерге көрсету үшін олардың арғы тарихын зерттеп, яғни аңыз-әңгімелерге тереңнен тоқталып, сыр шертіп, өскелең ұрпақ бойына дарыту біздің парызымыз екенін ұмытпағанымыз жөн.

Әдебиеттер

- 1 Сембаев, М. Басшиім – бақыт бесігім / М. Сембаев. – Талдықорған: Офсет баспаханасы, 1998. – 96 б.
- 2 Киелі мекен – Күреңбел. – Алматы: МерСал, 2003. – 105 б.
- 3 Тазабекқызы, Д. И. / Д. И. Тазабекқызы. – Текст : электронный // : [сайт]. – URL: (дата обращения: 25.10.2023).
- 4 Күмісжан, Б. Айтұлы «Алтынемел» / Б. Күмісжан. – Текст : электронный // Егемен Қазақстан, 25 қазан, 2011. : [сайт]. – URL: (дата обращения: 01.11.2023).
- 5 Иманбаева, Д. / Д. Иманбаева. – Текст : электронный // : [сайт]. – URL: (дата обращения: 10.11.2023).
- 6 Жанарбек, Б. Тарғытай бабадан қалған байтағым / . – Текст : электронный // : [сайт]. – URL: (дата обращения: 18.11.2023).
- 7 Национальный Парк Алтын-Эмель, Казахстан / – Текст : электронный // : [сайт]. – URL: (дата обращения: 12.11.2023).

References

- 1 Sembaev, M. Basshiim – baqyt besigim / M. Sembaev. – Taldykorghan: Ofset baspahanasy, 1998. – 96 b.
- 2 Kieli meken – Kurenbel. – Almaty: MerSal, 2003. – 105 b.
- 3 Tazabekkyzy, D. I. / D. I. Tazabekkyzy. – Tekst : jelektronnyj // : [sajt]. – URL: (data obrashhenija: 25.10.2023).
- 4 Kymiszhan, B. Aytuly «Altynemel» / B. Kymiszhan. – Tekst : jelektronnyj // Egemen Qazaqstan, 25 qazan, 2011. : [sajt]. – URL: (data obrashhenija: 01.11.2023).
- 5 Imanbaeva, D. / D. Imanbaeva. – Tekst : jelektronnyj // : [sajt]. – URL: (data obrashhenija: 10.11.2023).
- 6 Zhanarbek, B. Tarytaj babadan qalghan bajtagym / . – Tekst : jelektronnyj // : [sajt]. – URL: (data obrashhenija: 18.11.2023).
- 7 Nacional'nyj Park Altyn-Jemel', Kazahstan / – Tekst : jelektronnyj // : [sajt]. – URL: (data obrashhenija: 12.11.2023).

Хат-хабарларға арналған автор (бірінші автор)	Автор для корреспонденции (первый автор)	The Author for Correspondence (The First Author)
Омарова Назым Асхатовна, DBA, Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы қ., Қазақстан e-mail: nazym.omarova.87@inbox.ru ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-6477-9928	Омарова Назым Асхатовна, DBA, Казахская академия спорта и туризма, г. Алматы, Казахстан e-mail: nazym.omarova.87@inbox.ru ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-6477-9928	Omarova Nazum Askhatovna, DBA, Kazakh Academy of Sport and Tourism, Almaty, Kazakhstan e-mail: nazym.omarova.87@inbox.ru ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-6477-9928